

SURXONDARYO TUPROQ IQLIM SHAROITIDA ITBURUN NAMATAGI (R. CANINA) NI YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI

*Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlantirish
instituti magistranti*

Ermatov Dilshodbek Jo'ra o'g'li

Ilmiy rahbari: q.x.f.f.d.

Turakulov Alimardon Abdusalomovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada itburun namatakgi haqida va uni o'stirishda xususiyatlari haqida to'liqligicha ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Na'matak Rosa, uning turlari, tashqi ko'rinishi, dorivor preparatlari, kimyoviy tarkibi, ishlatilishi.

Na'matak-Rosa (Cynosbatum) XI DF siga binoan mahsulot askorbin kislotani miqdori bo'yicha standart talabini qondira oladigan na'matakning quyidagi turlaridan tayyorlanadi:

- Begger na'matakgi - Rosa beggeriana Schrenk.
- Burushqoq na'matakgi - Rosa rugosa Thunb.
- Dauriya na'matakgi - Rosa davurica Pall.
- Zangezura na'matakgi - Rosa zangezura P. Jarosch.
- Itburun na'matakgi - Rosa canina L.
- May na'matakgi (dolchinsimon na'matak) - Rosa majalis
- Maydagul na'matakgi - Rosa micrantha Smith.
- Paxmoq na'matakgi - Rosa tomentosa Smith.
- Tikanli na'matakgi - Rosa acicularis Lindl.
- Fedchenko na'matakgi - Rosa fedtschenkoana Regel.
- Qalqonburun na'matakgi - Rosa corymbifera Borkh.
- Qumseva na'matakgi - Rosa psammophla Chrshan.

Qo‘qon na‘matakgi - Rosa kokanica (Regel.) Regel. ex Juz.

Ra‘noguldoshlar - Rosaceae.

Na‘matak turlari bo‘yi 2-3 m ga etadigan itburun namatagi. Novdasi egiluvchan bo‘lib, yaltiroq qo‘ng‘ir-qizil yoki qizil-jigarrang tusli po‘stloq hamda tikanlar bilan qoplangan. Bargi toq patli, poyada bandi bilan ketma-ket o‘rnashgan. Bargchasi (5-7 ta) tuxumsimon shaklli va arrasimon qirrali. Gullari yirik, yakka yoki 2-3 tadan shoxlarga o‘rnashgan. Guli qizil, pushti, sariq yoki oq rangli, xushbuy hidli. Gul oldi barglari lansetsimon. Kosacha bargi va tojbargi 5 tadan, otalik va onaliklar ko‘p sonli. Mevasi - gul o‘rnidan hosil bo‘ladigan shirali soxta meva. Ichida onaliklaridan hosil bo‘lgan bir nechta haqiqiy meva - yong‘oqchalar bor. Yong‘oqcha o‘tkir uchli, sertuk bo‘lib, burchaksimon shaklga ega. May oyidan boshlab, iyulgacha gullaydi, mevasi avgust-sentyabrda pishadi.

Na‘matak turlari o‘rmonlarda, ariq bo‘ylarida, butalar orasida, tog‘larning quruq toshloq yon bag‘irlarida va boshqa yerlarda o‘sadi. Navmatakning ayrim turlari bir-biridan mevasining, novda po‘stlog‘idagi tikanning rangi, shakli, katta-kichikligi hamda novdadagi tikanlar soni va joylashishiga qarab farq qiladi.

Mahsulotning tashqi ko‘rinishi. Tayyor mahsulot har xil shakldagi (sharsimon, tuxumsimon yoki cho‘ziq-tuxumsimon) va katta-kichiklikdagi (uzunligi 0,7-3 sm, diametri 0,6-1,7 sm), to‘q sarg‘ish-qizil yoki to‘q qizil rangli soxta mevaning uch tomonida teshikchalari bor (gulkosachasidan tozalangandan so‘ng hosil bo‘ladi). Mahsulotning ustki tomoni yaltiroq, burishgan, ichki tomoni esa xira. Yong‘oqchalari (haqiqiy mevasi) kattiq, sariq rangli, burchakli bo‘lib, oq tuklar bilan qoplangan. Mahsulot hidsiz, ustki devori nordon-shirin, bir oz burishtiruvchi mazaga ega.

XI DFga ko‘ra butun mahsulot uchun: namligi 15%, umumiy kuli 3%, na‘matak boshqa qismlarining aralashmalari (poya, barg, kosachabarg va meva bandlari) 2%, qoraygan, kuygan, hasharotlar bilan zararlangan mevalar aralashmasi 1%, teshigining diametri 3 mm li elakdan o‘tadigan maydalangan mevalar, shu jumladan, ayrim yong‘oqchalar 3%, organik aralashmalar 0,5% va mineral aralashmalar 0,5% dan

oshmasligi lozim. Qirqilgan mahsulot uchun: namligi 15%, umumiy kuli 3%, tuklardan va yong'ochchalardan tozalanmagan meva qismi 5%, yong'ochchalar, tuklar, gul bandi va butun mevalar aralashmasi 0,5%, qoraygan, kuygan va hasharotlar bilan zararlangan qismlari 1%, organik aralashmalar 0,5% va mineral aralashmalar 0,5% dan oshiq bo'lmashligi kerak.

XI DF ga ko'ra xolosas, karotolin va sharbat tayyorlanadigan mahsulot tarkibida organik kislotalar miqdori 2,6% dan kam bo'lmashligi, namligi 15% dan, umumiy kuli 4% dan, na'matakning boshqa qismlari (shoxchalar bo'lakchalari, gul kosachasi va meva bandi) 2% dan, qoraygan, kuygan, hasharotlar bilan zararlangan va kasallangan mevalar 3% dan, teshigining diametri 3 mm bo'lgan elakdan o'tadigan meva bo'lakchalari, jumladan, yong'ochchalar 3% dan, pishmagan (yashil rangdan sariq ranggacha bo'lgan) mevalar 5% dan, organik aralashmalar 0,5% dan va mineral aralashmalar 0,5% dan oshmasligi kerak.

Xolosas preparati asosan itburun na'matak mevasidan, karotolin preparati va sharbat na'matakning hamma turlari mevasidan tayyorlanadi.

Na'matak moyi maxsus usul bilan mevedan tayyorlanadi. Moyni tropik yaralar, dermatozlar (terining turli yallig'lanish va diatez kasalligi), sassiq dim og' (ozena), yarali kolit, yotoq va boshqa yara, yorilishlarni davolash uchun ularga surtiladi yoki dokaga shimdirilib, qo'yiladi.

Dorivor preparatlari. Askorbin kislota - vitamin S (kukun, draje, tabletka va ampulada eritma holida chiqariladi), mevedan damlama, ekstrakt, karotolin, na'matak moyi va sharbat (ho'l mevedan) hamda tabletkalar (kukunidan) tayyorlanadi. Meva vitaminli va polivitaminli choylar - yig'malar tarkibiga kiradi. Ho'l mevedan yana turli vitamin konsentratlari va vitaminiga boy oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlanadi. Askorbin kislota esa galoskorbin preparatlar tarkibiga kiradi.

Na'matakning kam miqdorda vitamin S saqlaydigan turi- itburun na'matak bo'yi 3 m keladigan katta buta bo'lib, boshqalaridan gulkosachasining patsimon qirqilganligi, gullab bo'lgandan so'ng kosachabarglarining pastga qarab yo'nalishi, hamda meva

pishishi oldida ularning tushib ketishi bilan farq qiladi. Shuning uchun ham itburunning pishgan mevasini yuqori qism ida teshikchalari bo'lmaydi. Itburun O'rta Osiyoda, Rossiyaning Yevropa qismida va Kavkazda tog'li tum anlarda (tog'dagi suv yoqalarida), o'rmon chetlarida, bog'larda, yong'oq va archa o'rmonlarida o'sadi.

Kimyoviy tarkibi. Itburun mevasi vitamin S ni kam saqlovchi na'm atak turlariga kiradi. Meva tarkibida 0,2-2,2% vitamin S, K, V2 va R, 4-12 mg % karotin, 8,09-18,50% qand, 1,2-3,64% sof holdagi organik (limon va olma) kislotalar, 0,03-0,04% efir moyi, 2,7% oshlovchi, bo'yoq va boshqa moddalar, urug'ida esa 8,46-9,63% yog' bo'ladi.

Ishlatilishi. M ahsulotdan tayyorlangan preparat-xolosas jigar kasalliklarini (xoletsistit va gepatit) davolashda ishlatiladi. Soxta meva ichidagi mevachalari (Semina Cynosbati.) siydik haydovchi dori sifatida ko'mlaniladi.

Dorivor preparatlari. Zavodlarda mahsulotdan ekstrakt - xolosas tayyorlanadi.

Na'matak turlari ko'p urug' va meva berishi bilan birgalikda polikarpik o'simlik hisoblanadi. Adabiyotlarda ko'rsatilishicha va olib borilgan tajribalar natijalari na'matak urug'larini qiyin unuvchi urug'lar qatoriga kirishi aniqlangan. Haqiqatan ham tabiatda bu o'simlikni yosh nihollari kamdan-kam hollarda uchrashi kuzatilgan.

Itburun na'matak urug'larini tayyorlashda O'zbekiston sharoitida va aynan Surxondaryo iqlimida ko'rib chiqadigan bo'lsak, avgust oyini birinchi yarmida o'simlik mevasi sarg'ish-qizg'ish rangga o'ta boshlaganda yig'iladi. O'simlik mevalari urug'idan ajratilib, 1 qism uruqqa 3 qism qum bilan aralashtiriladi. Aralashma 60-70 sm chuqurlikdagi o'raga solinib usti yopilgan holda, har 10-15 kunda namlab, iloji bo'lsa 1 oyda bir marta urug'larni chuqurdan olib yana aralashtirilgan holda qayta ko'mib qo'yiladi. Urug'lar shu usulda stratifikatsiya qilinganda ularni unuvchanligi ortadi. Tayyorlangan urug'lar kuzda 30-35 sm chuqurlikda haydalgan, go'ng va fosforli o'g'itlar bilan o'g'itlangan, boronalab tekislangan yerlarga (erta bahorda), qator oralig'i 65-70 sm li jo'yaklarga sepiladi yoki 55-65 sm jo'yaklarga ko'chat oralig'i 10-15 sm qilib 3-4 tadan urug'lar 1,0-1,5 sm chuqurlikda ekib chiqiladi. Ekilgan urug'larni ustiga 1 sm qalinlikda mayda chiritilgan go'ng yoki yog'och qipig'i ham sepilsa namlikni saqlab

turishga yordam beradi. Shu bilan birga nihollarni sovuq urishidan asraydi. Bahorning kelishiga qarab, dastlabki nihollar mart oyining birinchi dekadasi o'rtasida o'sib chiqadi. Mart oyida o'simlikni begona o'tlardan tozalab qator oralariga ishlov beriladi. Har oyda 3-4 martadan sug'orilib, kultivatsiya qilinadi. May-iyun va iyul oylarida gektar hisobiga 50-60 kg azotli o'g'itlar bilan oziqlantirish nihollarni yaxshi o'sishiga yordam beradi.

Itburun na'matak o'simligida zam burug'li un shudring kasalligi tez tarqalishi mumkinligini hisobga olgan holda aprel oyidan boshlab har oyda ikki martadan oltingugurt kukuni purkab turiladi. Ayrim na'matak o'simligini pol-pol qilib ham ekish mumkin. Buning uchun yuqoridagi usulda tayyorlangan urug'larni kech kuz noyabr-dekabr oylarida yoki fevral oyida uzunligi 5-8 m, eni 1,0-1,5 m pol qilinib tuproqlari yumshatilib, fevral oylarida urug'lar sepiladi. Urug'ni ustiga 1,5-2,0 sm kalinlikda chiritilgan go'ngyoki yog'och qipig'i sepiladi. Yog'ingarchilik kam bo'lgan vaqtlarda urug' ekilgan maydonlar sug'orilib turiladi. Nihollar unib chiqqandan keyin ham azotli o'g'itlar bilan oziqlantirilib, tez-tez sug'orib turiladi. May oyida nihollarga oltingugurt kukuni purkaladi. Yaxshi parvarish qilinganda may oyining birinchi dekadalarida nihollarni bo'yi 10-15 sm, poyada 6-8 tagacha barglar paydo bo'ladi va ildizlari 10-12 sm ga etadi. Shu nihollarni ildizlarini 1,0-2,0 sm chilpib, qator oraliqlari 60-65 sm, ko'chat oralig'i 10-15 sm qilib suv quyilib zaxlatilgan egatlarga ekib chiqiladi va tez-tez sug'orilib turiladi. Ekilgandan 10-15 kundan so'ng ko'chatlarni qator oralariga ishlov berish, azotli o'g'itlar bilan o'g'itlash va vaqti-vaqti bilan oltingugurt preparati bilan purkash ishlari olib boriladi. Ko'chatlarni iyun va iyul oylarida begona o'tlardan tozalab har 10-12 kunda sug'orib turiladi. Kech kuz oylariga borib ko'chatlar tayyor bo'ladi. Ko'chatlarni kuz oylarida yoki erta bahorda qator oralig'i 5-6 m, ko'chat oralig'i 2-3 m qilib o'tqazib na'matakzorlarni barpo etish mumkin. Itburun na'matak maydonlarini qator oralarini ishlash bilan birgalikda zam burug'li, viruslik kasalliklariga qarshi kurash olib borish, azotli o'g'itlar bilan oziqlantirish va kuz oylarida organik o'g'itlar bilan o'g'itlash lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. Агрохимия (Под ред. Б. А. Ягодина). Москва, 1982.
2. Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. Москва, 1976.
3. A taboyeva Н. N . vaboshqalar. O 'simlikshunoslik. Toshkent, 1995.
4. Вопросы агротехники возделывания лекарственных культур. Часть 1, Москва, 1987.
5. Мурдахаев Ю. М. Лекарственные культуры в Узбекистане, Ташкент, 2001.
6. Мурдахайев Ю.М. O 'zbekistonda vatan topgan dorivor o 'simliklar. Toshkent, 1990.
7. Musayev B. S. « O 'g 'it qo 'llash tizimi», Toshkent, 1998.
8. Musayev B. S. Agrokimyo. Toshkent, 2001
9. Справочник по лекарственным культурам. Воронеж, 1963.
10. Турова А.Д. Сапожникова Э. Н. Лекарственные растения СССР и их применение. Москва, 1982.
11. Xolmatov X.X. va boshqalar Ruscha-lotinch-a-o 'zbekcha dorivor o 'simliklar lug 'ati, Toshkent, 1992.
12. Xolmatov H.X., Ahmedov O. Farmakognosiya. - 1,2 qism. - Toshkent.: Fan, 2007.
13. Xolmatov X. X., Habibov. O 'zbekiston dorivor o 'simliklari. Toshkent, 1971.
14. Ermatov A. Sug 'oriladigan dehqonchilik. Toshkent, 1983.
15. Chxotua E. S. Limon yetishtirish agrotexnikasi. Toshkent. 1980.